

XIX. YÜZYIL ORTALARINDA DEMİRCİ KAZASININ SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU*

Ertan GÖKMEN¹

ÖZ

Bu çalışmada Saruhan sancağına bağlı bir kaza olan Demirci'nin XIX. yüzyıldaki coğrafi, idari, demografik, sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur. Çalışmada temel kaynak olarak temettuat defterleri, Aydın vilayeti salnameleri, Demirci şeriyeye sicilleri, Osmanlı Arşiv vesikaları ve diğer ikinci el kaynaklar kullanılmıştır. Kazanın 1845 yılında 127 köyü ve on beş mahallesi bulunmaktaydı. Mahallelerde 1845 yılında 6.355, 1908 yılında 7412 kişi yaşamaktaydı. Ayrıca 1900 yılında Demirci'de 146 Gayrimüslim bulunmaktaydı. Kazada hububat, kökboya ziraatı yapılmakta ve pek çok bağ arazisi bulunmakta idi. Hububat arazileri bağ ve kökboya tarlalarından büyüktü. Palamut ve kökboya halkın önemli gelir kaynaklarındandı. Kazada büyük ve küçükbaş hayvan yetiştirilmekte, küçükbaş büyükbaş tercih edilmekteydi. 1845 yılında kaza ahalisinin %37'si tarımda, %15'i hizmet sektöründe çalışmaktaydı. Halkın %35'i ise esnaf olarak çalışıyordu. Yine kazada %11 oranında çocuk, yaşlı, hasta ve sakat bulunmaktaydı. Temettuat defterlerinden elde edilen bilgilerle kazanın sosyal ve ekonomik yapısı aşağıdaki başlıklar altında daha detaylı olarak ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Demirci, Manisa, Temettuat, Osmanlı, Kaza, Şehir.

SOCIAL AND ECONOMIC SITUATION OF DEMİRCİ TOWN IN THE MIDDLE OF THE NINETEENTH CENTURY

ABSTRACT

This study analyzes the geographical, administrative, demographic, social and economic structure of Demirci town connected to Saruhan Sanjac in the nineteenth century. The main sources utilized in this study are Temettuat registers, Aydın provincial almanacs, Demirci court registers, Ottoman Archival documents and other secondary sources. In 1845, the town had 127 villages and 15 quarters. Back at the time, 6.355 people were living in it, and by 1908 the number of local residents was 7412. There were also 146 non-Muslims in the town in 1900. The cereals and madder root were the primary

* Bu çalışma, Ertan Gökmen tarafından hazırlanan ve 2000 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kabul edilen "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Demirci Kazası" isimli doktora tez çalışmasına dayalı olarak hazırlanmıştır.

¹ Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ertan.gokmen@cbu.edu.tr.

agricultural products of the town, and there were lots of vineyards around it. The lands allocated for the agriculture of cereals were much larger than the lands for vineyards and madder root. Bonito and madder root were the main sources of income for the residents. Stockbreeding was a common practice, and sheep and goat breeding was preferred to cattle breeding. By 1845, 37% of the residents were engaged in agriculture, and 15% were employed in the service sector. While 35% of the population was artisans, 11% comprised of orphans, old, sick and disabled people. Social and economic structure of the town is analyzed in more detail within the scope of the information acquired from temettuat registers under the following headings.

Keywords: Demirci, Magnesia, Temettuat, Ottoman, Town, City.

Giriş

Günümüzde sosyal tarih çalışmaları siyasi tarih çalışmalarından daha fazla ilgi görmektedir. Sosyal tarih çalışmaları içerisinde şehir tarihi çalışmaları önemli yer tutmaktadır. Bu anlamda Osmanlı şehirleri üzerine hayli çalışma yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Klasik dönem Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında tahrir defterleri temel kaynak olarak kullanılmaktadır. Bu defterler yanında şerhiye sicilleri, vakıf kayıtları ve Osmanlı arşivi belgeleri bu çalışmalarda kullanılmaktadır. XIX. yüzyıl Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında çokça kullanılan kaynak ise temettuat defterleridir. Bu defterlerde bir yerleşim yerinin sosyal ve ekonomik tarihini ortaya koyacak hayli bilgi bulunmaktadır. Devlet ve vilayet salnameleri, vakıf kayıtları ve Osmanlı Arşiv vesikaları da şehir tarihi çalışmalarında sıkça kullanılan diğer kaynaklardır. Yaptığımız bu çalışmada belirttiğimiz bu kaynaklar kullanılmak suretiyle Aydın vilayetinin Saruhan sancağına bağlı bir kaza olan Demirci'nin coğrafi, idari, demografik, sosyal ve ekonomik yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

A-Demirci Kazasının Coğrafi, Tarihi, İdari ve Demografik Durumu

1-Kazanın Coğrafi ve Tarihi Durumu

Demirci, XIX. yüzyılda Aydın vilayetinin Saruhan sancağına bağlı bir kazadır.² Kuzeyinde Hüdavendigâr vilayeti, doğusunda Kula kazasının Selendi nahiyesi, güneyinde Borlu nahiyesi ve batısında Gördes kazası bulunmaktadır. Kazanın Nefs-i Şehir, Ortapâre ve Karataş namıyla üç nahiyesi bulunmaktadır.³ Kaza merkezi, Nefs-i

² Ali Nazmî, *Yeni Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, 1332, s. 269.

³ *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*, 1312, Vilâyet Basımevi, İzmir, s. 421.

Şehir nahiyesidir.⁴ Kazanın yüzölçümü 903 km²'dir.⁵ Deniz seviyesinden yüksekliği 890 metre olup, 39 derece 31 dakika kuzey enlemi ile 28 derece 70 dakika doğu boylamı üzerinde yer almaktadır.⁶ Kazanın arazisi dağlık, taşlık ve ormanlıktır.⁷

Şehrin kuzey ve kuzeydoğusunu Simav Dağları kapatmaktadır. 1.475 metre yüksekliğindeki Akçekertik sırtlarının doğusunda kalan sahalar Simav Dağları'nı, batısında kalan sahalar Demirci Dağları'nı oluşturmaktadır. 1.487 metre yüksekliğe sahip Türkmen Dağı kütlesi Demirci Dağları'nı kuzeydoğu ve güneybatı yönünde kesmektedir.⁸ Şehrin en büyük dağı 1.535 metre yüksekliği olan Asitepe Dağı olup hiçbir dağ kütlesi ile bağlantısı bulunmamaktadır. Kazanın içinden iki tane çay geçmektedir. Bunlardan biri İlke Çayıdır.⁹ Bu çayı, Gümele, Değirmen, İkılıkçı, Alağaç ve Minnetler dereleri oluşturmaktadır.¹⁰ Karaköy, Serke, Yortan ve Akdere dereleri ise Demirci Çayı'nı oluşturmaktadır. Bu çay, kazanın güneybatı istikametine doğru akmakta ve Borlu yakınlarında Tahtacı köyünde İlke Çayı ile birleşmektedir.¹¹ Demirci Çayı'nın uzunluğu 50 km'dir. Bu iki nehir Borlu'dan Adala'ya oradan da Gediz Nehri'ne ulaşmaktadır.¹²

Demirci'nin antik dönemi ile bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan anlaşıldığına göre kazanın Lidya, Roma ve Bizans dönemlerini yaşadığı anlaşılmaktadır.¹³ Demirci ve çevresi Roma ve Bizans hâkimiyetini yaşadıkdan sonra Anadolu'nun fethi ile Türk hâkimiyetine girmiştir.

⁴ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Dersaadet, 1313, s. 71.

⁵ *1321 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevval-i İktisat*, İzmir, 1323, s. 11.

⁶ Ali Nazmî, s. 269.

⁷ *Türkiye Ticaret Salnâmesi (1926-1927)*, İstanbul, 1926, s. 523.

⁸ İsmail Taşlı, *Demirci'nin Coğrafyası*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1992, s. 1.

⁹ *Manisa il Yıllığı*, Manisa, 1932, 205.

¹⁰ Taşlı, s.1.

¹¹ Manisa İl Yıllığı, 205.

¹² Şemseddin Sâmî, *Kâmüsü'l-Âlâm*, III, İstanbul, 1306, s. 1724.

¹³ Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 209; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), İstanbul, 1960, s. 130, 161; Füzûzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1987, s. 83; J. A. Cramer, *Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Vol. I, Amsterdam, 1971, s. 434; Hasan Malay, "Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu", *Ege Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, II., İzmir, 1983. s. 59-60; Nilüfer Tanyeri, *Lydia'dan Dört Yeni Grekçe Yazıt*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Güzel Sanatlar Bölümü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Lisans Tezi, İzmir, 1985. s. 15, 19, 31; A. Sedat Boyacıoğulları-Hasan Alakese, *Her Yönü ve Her Şeyi İle Demirci*, İstanbul, 1972, s. 92.

Anadolu'nun Türkleşmeye başlaması ile birlikte Manisa ve çevresini 1313 yılında Saruhanoğulları fethederek bu topraklarda beyliklerini kurmuşlardır. Saruhan Bey'in Manisa ve çevresini fethine kardeşi Çuğa Bey ile Ali Paşa da katılmıştır. Saruhan Bey, kardeşi Çuğa Bey'e Demirci yöresini ve diğer kardeşi Ali Paşa'ya da Nif (Kemalpaşa) idaresini vermiştir.¹⁴ Çuğa Bey kardeşinin kendisine verdiği Demirci'yi idare ederken bazı vakıflar kurmuştur. Çuğa Beğ'in kendi adı ile anılan Çuğalar cemaati, Çuğa, Çuğalu ve Çuğalı köyleri vardır.¹⁵ Çuğa Bey Demirci'de karye-i Balçıkhisarını Hacı Bayram nâm azize gelen geçene hizmet etmesi için vakfetmiştir.¹⁶ Çuğa Bey'in ölümüyle Demirci'nin idaresi Saruhan Bey'in oğlu Devlet Han'a verilmiştir¹⁷ Demirci'de Devlet Han'ın da vakıfları da bulunmaktadır. Demirci'ye tâbi Kızılca köyündeki bir çiftlik miktarı yeri Hasan Halife'ye bu köyde bulunan tekkeye hizmet etmesi için vakfetmiştir.¹⁸ Saruhanoğullarının Demircideki en önemli eseri Saruhanoğlu Yakup Çelebi tarafından 1407 yılında yaptırılan ve halk arasında *Eski Cami* ve *Yar Cami* olarak bilinen camidir. Evliya Çelebi caminin kuzey kapısı üzerinde bulunan kitabesinde Yakup Bey için "Sultânü'l-Muazzam" tabirinin kullanıldığını belirtmektedir.¹⁹

Saruhanoğulları Beyliği 1410 yılında Osmanlıların eline geçmesine rağmen Yakub Bey'in 1413 yılında hamam vakfını yapması Saruhan Beyliği'nin Demirci kolunun bir süre daha varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.²⁰

Timur'un Yıldırım Bayezid'i Ankara Savaşı'nda yenmesi ile tekrar bağımsızlığını kazanan Saruhan Beyliği taht mücadelesinde kardeşlerini yenen Mehmet Çelebi'nin 1410 yılında Manisa'da Hızır Şah'ı öldürmesinden sonra tekrar Osmanlı İdaresine katılmıştır.²¹ Bu tarihten sonra Demirci, 1595 yılına kadar Veliaht şehzadelerin yönetiminde olan Saruhan sancağına bağlı bir kaza olarak idare

¹⁴ M. Çağatay Uluçay, "Saruhanoğulları", *İ.A.*, X, İstanbul, 1993, s. 239.

¹⁵ Uluçay, s. 239.

¹⁶ İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s. 163.

¹⁷ Uluçay, s. 289.

¹⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Tarihi I*, Ankara, 1988, s. 162.

¹⁹ *Evliya Çelebi Seyâhatnamesi* (Anadolu, Suriye, Hicaz) IX, İstanbul, 1935 s.49; İsmail H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1984, s. 89.

²⁰ M. Çağatay Uluçay, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar II*, İstanbul 1946, s.56.

²¹ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...*,88

edilmiştir.²² Şehzadelerin sancaklardaki görevlerine son verilmesinden sonra Saruhan sancağı, beylere ve paşalara, arpalık şeklinde tevcih edilmeye başlandı ise de bey ve paşalar ekseriyetle seferde olduklarından sancağa gelemiyorlardı.²³ Bu sebepten sancaklarının başına gidinceye kadar geçecek süre içinde sancağı yönetmek için ağalarından birini gönderiyorlardı. Bu kişiye “mütesellim” deniyordu.²⁴ Saruhan sancağı 1703-1705 yılları arasındaki süre hariç 1721 yılına kadar sancak beyleri ve onların yerine görev yapan mütesellimlerce idare olundu.²⁵ Demirci kazasına voyvoda tayini yapıncaya kadar Demirci kadısı kazanın idarî işlerini yerine getirmiştir.²⁶ Voyvodalık Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyılda ortaya çıkmış bir kurumdu. Sancakbeyleri kendilerine tevcih olunan sancaklara bağlı kazalara, gediklerinden veya halkın isteği ile yerli ileri gelenlerden birini voyvoda tayin ediyorlar, kazaları onlar eliyle yönetip, gelirlerini topluyorlardı.²⁷ Demirci’ye ilk defa ne zaman voyvoda tayin edildiğini bilmiyoruz. Boyacıoğulları ve Alakese kaynak belirtmeksizin Çeribaşızâdelerin, Abdi Çelebilerin (1552 yılı), Yakub ve Bektaş Ağaların ve 1754 tarihinden Tanzimat’a kadar da Şehidoğullarının voyvodalık yaptıklarını belirtmektedirler.²⁸ Bu bilgiler kaynaklardan teyit edilemese de 1844-1845 tarihlerinde yapılan temettuat tahrirlerinde varlıklı kişiler arasında bu sülâlelerden gelen zengin insanların bulunduğu ve voyvodalık yapmış olabilecekleri anlaşılmaktadır.²⁹ Manisa’da Karaosmanoğulları ayan olarak hüküm sürerken, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Demirci’de Musabeşezâde İsmail Ağa ayanlık ve voyvodalık yapıyordu.³⁰ Saruhan Beyliğinin Osmanlı idaresine geçmesiyle Osmanlı topraklarına dâhil olan Demirci, Tanzimat’ın ilanına kadar

²² *Manisa 95, Coğrafi, Ekonomik, Kültürel ve Tarihi Yönleri İle* (Yay. Haz. Ersal yavi, N. Yazıcıoğlu Yavi), Manisa, 1995, s. 42.

²³ M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan’da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944, s. 102.

²⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s. 23.

²⁵ M. Çağatay Uluçay, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955, s. 12.

²⁶ Boyacıoğulları-Alakese, s. 51.

²⁷ M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü III*, İstanbul, 1993, s. 598.

²⁸ Boyacıoğulları-Alakese, s. 51-56.

²⁹ *BOA. ML. VRD. TMT.* 1796, s. 110-112. Dipnotlarda temettuat defterine ait kısaltmadan sonra verilen ilk rakam defter numarasını, ikinci rakam sayfa numarasını göstermektedir.

³⁰ Uluçay, *XVIII. ve...*, 21.

önce veliaht şehzâdelerin sonra kadıların ve daha sonra da voyvodaların idaresinde kalmıştır. Demirci kazası bu süre içinde voyvodaların zulümleri yanında zaman zaman eşkıyaların fesatlıklarına maruz kalmıştır.

2-Kazanın İdarî Yapısı

1430 yılına ait Osmanlı sancaklarını gösteren bir defterde Anadolu'daki 16 sancak içerisinde Saruhan sancağının adı geçmektedir. Yıldırım Bayezid, Demirci hariç Hızır Şah'a verdiği Karesi ve Saruhan topraklarını birleştirerek oğlu Ertuğrul'a sancak olarak vermiştir.³¹ Demirci'nin bu sancak içerisine dâhil edilmeyişi Saruhan Beyliği'nin Demirci kolunun bir süre daha devam ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Çelebi Mehmed Saruhan Beyliği topraklarını ele geçirdikten sonra bu toprakları idare etmesi için merkezden Timurtaş oğlu Ali Bey'i göndermiştir. II. Murat da oğlu Alaeddin'i sancakbeyi olarak Manisa'ya atayarak Saruhan'ı şehzâde sancağı haline getirmiştir. XV. yüzyıl tahrir defterlerine göre çizilen Saruhan sancağı hudutları içerisinde Demirci yer almaktadır.³² Demirci, 1530 tarihinde Anadolu eyaletine bağlı Saruhan sancağının bir kazası durumundadır.³³ 1571 tarihinde de kendine bağlı Karataş, Şehir, Ortapâre ve Borlu nahiyeleriyle kaza olarak konumunu korumaktadır.³⁴ Vakıf kayıtlarına göre Demirci, XVIII. yüzyılda da bu konumunu korumakla beraber XVI. yüzyılda Demirci'ye bağlı bir nahije olan Borlu bu yüzyılda kaza olarak görülmektedir.³⁵

Demirci, 1270/1853 yılı Osmanlı devlet salnâmesinde Aydın eyâletinin saruhan livasına bağlı bir kaza durumundadır. Bu salnâmede "*Marmaracık nâm-ı diğer Demirci*" şeklinde bir ifade bulunmaktadır.³⁶ Bu ifade 1281/1864 yılı devlet salnâmesinde "*Nahiye-i Marmaracık nâm-ı diğer Demirci*" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.³⁷ Marmaracık ise 1258/1842 yılında cerîde defterinde Demirci kazasının 78 haneli bir köyü olarak görülmektedir.³⁸ Devlet salnâmeleri dışındaki herhangi bir belgede "*Nahiye-i Marmaracık*"

³¹ M. Feridun Emecen, "Beylikten Sancağa Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülâhazalar", *Bellekten*, LX, 227, Nisan 1996, s. 88.

³² Emecen, s. 88, 90.

³³ BOA. TD. 166, s. 337.

³⁴ M. Feridun Emecen, *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 11.

³⁵ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988, s. 224.

³⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye (SDAO)*, 1270, Dersaadet, s. 168.

³⁷ *SDAO*, 1281, Dersaadet, 1281, s. 173.

³⁸ BOA. ML. CRD, 655, s. 6.

şeklinde bir ifadeye rastlanmamıştır. Demirci kazası, 1867 tarihinden 1908 tarihine kadar Aydın vilâyetine bağlı Saruhan sancağının kaymakam ile idare edilen bir kazası olarak varlığını sürdürmüştür.³⁹ Saruhan sancağı ve kazaları da Tanzimat döneminde ülke yönetiminde yapılan düzenlemelerin uygulandığı ilk yerlerden olmuştur. Muhassıllık uygulamasının başlaması ile 20.Ra.1256/23 Mayıs 1840 tarihli bir tahrirattan anlaşıldığına göre “Demirci ve tevâbii”ne muhassıl olarak Kâmil Beğ atanmıştır. Demirci ve tevâbii muhassılı Kâmil Beğ’e gönderilen tahriratta, Demirci’de oluşturacağı kaza meclisine azaları seçim ile değil kur’a ile tayin etmesi isteniyordu.⁴⁰ Azaların meclislere seçim ile girmeleri gerekirken Demirci’de buna niçin uyulmadığı konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Adaletli bir vergi düzeni kurmak için başlatılan muhassıllık kurumu sonuç vermemiş ve 1842 yılında kaldırılmıştır. Eyalâlet yönetiminde yapılan yeni düzenleme ile sancak yönetimi kaymakamlara verilmiştir. Köylerin birkaçı birleştirilerek köyle sancak arasında ilk defa malî ve idarî birim olarak “kaza” oluşturulmuştur. Yönetimi de “kaza müdürü”ne bırakılmıştır.⁴¹ Bu tarihten sonra Demirci kazasında yönetici olarak kaza müdürleri görev yapmışlardır. Demirci’de 15 Safer 1264/22 Ocak 1848 tarihinde Şeyh oğlu Mustafa Bey’in, 1276 yılı Cemâziyel-Evvel guresinde/Aralık 1859 Atıf Bey’in, 22 Safer 1279/18 Ağustos 1802 yılında da Esat Ağa’nın kaza müdürü olarak görev yaptıkları arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.⁴²

Tanzimat’ın uygulandığı yerlerde köylerin birkaçı birleştirilerek ilk kez köyle sancak arasında kaza denilen idari bir birim oluşturuldu ve başına kaza müdürleri getirildi. 1864 tarihli Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi ile kazaların başına kaymakam invanlı kişiler getirilmiştir. Bu nizamname ile nahiye adlı bir idari birim oluşturuldu. Kaza sınırları içindeki köy ve çiftliklerin yakınlıklarına ve ilişkilerine göre bir veya birkaç daireye ayrılmasıyla nahiyeler oluşturulacaktı.⁴³ 1258/1842 tarihinde Demirci’de şehir, Karataş ve

³⁹ SDAO, 1326, Dersaadet, 1326, s. 806.

⁴⁰ BOA. Cevdet Dahiliye, no: 11348.

⁴¹ Musa Çadırcı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyâlet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)” *Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, Ankara, 1985, s. 259.

⁴² BOA. BEO. A. MKT. 122/3; BOA. İrade (Meclis-i Vâlâ), 18685; BOA. BEO. AGGKD. 107, s. 42, 107.

⁴³ Musa Çadırcı, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1985, s. 213, 222, 223.

Ortopâre adında üç nahiye bulunuyordu.⁴⁴ 20.Za.1270/14 Ağustos 1854 tarihli bir nüfus defterinde bu üç nahiyenin aynı adlarla varlığını devam ettirdikleri görülmektedir.⁴⁵ Kaymakamlar kazaları kaza idare meclisleri ile birlikte idare ediyorlardı. 1296/1878 tarihli ilk Aydın vilâyeti salnâmesinde Demirci kaza idare meclisinde reis olarak kaymakam Hüsnü Efendi, üye olarak müftü Mehmed Hilmi Efendi Efendi, mal müdürü Hilmi Efendi, tahrirat kâtibi İbrahim Mazlum Efendi, Mehmed Esad Efendi, Ahmed Hamdi Efendi ve Ahmed Efendi bulunuyordu. Nâib Hüseyin Rûhi Efendi ise kaza idare meclisinde bulunmuyordu.⁴⁶ Aydın vilayeti salnamelerinin her birinde kaza idare meclisinde kimlerin görev yaptığı belirtilmiştir. Değişik kaynaklara dayalı olarak aşağıdaki tabloda 1848 ile 1868 yıllarında kimlerin kaza müdürlüğü yaptığı gösterilmiştir.

Tablo-1 Kaza Müdürleri ve Görevde Oldukları Yıllar⁴⁷

Görevde Oldukları Yıllar	Kaza Müdürünün Adı
1264 / 1848	Mustafa Beğ
1266 / 1850	Bekir Ağa
1276 / 1859	Atıf Beğ
1277 / 1861	Esad Ağa
1277 / 1861	Abbas Beğ
1279 / 1862	Esad Ağa
1280 / 1863	Sıdkı Beğ
1285 / 1868	Bekir Ağa

Tabloya bakıldığında Demirci’de kaza müdürlüğüne getirilen kişilerin ağa ve beğ lâkaplı eşraftan kişiler olduğu görülmektedir. Kaza müdürlerinin uzun süre görevlerinde kalmadıkları görülse de Esad Ağa gibi tekrar kaza müdürlüğüne atanan kişilerin olduğu dikkat çekmektedir. Tabloda gösterdiğimiz yıllar kaza müdürlerinin görevde oldukları yılları göstermekte olup bu görevde kaç yıl kaldıklarını göstermemektedir. Bu yıllar arasında başka kaza müdürlerinin görev yapmış olma ihtimali vardır. Vilayet Nizamnâmesi sonrası Demirci kazası kaymakamlar tarafından idare

⁴⁴ BOA. MI. CRD. 655, s. 6.

⁴⁵ BOA. Cevdet (Dahiliye), no. 8463.

⁴⁶ SVA, 1296, s. 120.

⁴⁷ BOA. BEO. A. MKT. UM. 122/13; BOA. ŞD. Aydın, 2853/28; BOA. İrade (Dahiliye) No: 18685; BOA. BEO. A. MKT. UM. 121/127; BOA. BEO. A. MKT. UM. 477/79; BOA. BEO. AGGKD. 107, s. 88, 502; BOA. BEO. A. MKT. UM. 18/55.

edilmiştir. Aşağıdaki tabloda da kazada 1867 ile 1908 yılları arasında kimlerin ne kadar süre ile kaymakamlık yaptığı gösterilmiştir.

Tablo-2 Demirci Kazası Kaymakamları

Görev Yılı	Kaymakamın İsmi	Görev Yılı	Kaymakamın İsmi
1285/1867	Hüsnü Bey ⁴⁸	1308/1890	Ahmed Said Bey ⁴⁹
1286/1868	Hasan Efendi ⁵⁰	1309/1891	Abdi Bey
1287/1869	Fevzi Bey ⁵¹	1311/1893	Hüsnü Lütfi Efendi
1288/1870	Şevket Paşa ⁵²	1312/1894	Abdi Bey
1293/1875	Ali Rıza Efendi ⁵³	1313/1895	Abdi Bey ⁵⁴
1296/1878	Hüsnü Efendi ⁵⁵	1314/1896	Abdi Bey ⁵⁶
1297/1879	Hüsnü Efendi	1315/1897	Galib Bey
1298/1880	Ali Rıza Efendi	1316/1898	Ahmed Rami Bey
1299/1881	Mustafa Efendi	1317/1899	Ahmed Rami Bey
1300/1882	Şükrü Efendi	1318/1900	Hamdi Bey
1301/1883	Necib Bey ⁵⁷	1319/1901	Ali Rıza Efendi
1302/1884	Mustafa Şükrü Efendi ⁵⁸	1320/1902	Mehmed Nafiz Efendi
1303/1885	Necib Bey	1321/1903	Ali Rıza Bey
1304/1886	Said Bey	1322/1904	Ali Rıza Bey
1305/1887	Seyyid Bey	1323/1905	Ali Rıza Bey
1306/1888	Said Bey	1324/1906	Mustafa Ferid Bey
1307/1889	Abdi Bey	1325/1907	Mustafa Ferid Bey
		1326/1908	Mustafa Ferid Bey

Demirci kazasında görev yapan kaymakamlar hemen hemen her yıl değişmiştir. Abdi Bey, Ali Rıza Bey ve Mustafa Ferid Bey gibi

⁴⁸ Demirci Şerhiye Sicili (DŞS), 336, s. 3.

⁴⁹ 1308-1312 Arasındaki bilgiler devlet salnamelerinden alınmıştır. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeh*; 1308, 527; 1309, s. 592; 1311, s. 635; 1312, s. 652.

⁵⁰ BOA. BEO. AGGDK. 107, s. 870.

⁵¹ DŞS. 336, s. 66.

⁵² DŞS, 336, s. 45.

⁵³ BOA. BEO. AGGDK. 107, s. 211

⁵⁴ SVA, 1313, s. 504.

⁵⁵ SVA, 1296,120; 1297, s. 130; 1298, s. 157; 1299, s. 195; 1300, s. 193.

⁵⁶ SDAO, 1314, s. 694; 1315, s. 433; 1316, s. 508; 1317, s. 489; 1318, s. 535; 1319, s. 743; 1320, s. 605; 1321; 657; 1322, s. 671; 1323, s. 746; 1324, s. 802; 1325, s. 802; 1326, s. 806.

⁵⁷ BOA. ŞD. Aydın, 1383/1.

⁵⁸ SVA. 1302, s. 140; 1303, s. 120; 1304, s. 320; 1305, s. 133; 1306, s. 167.

kaymakamlar dışında diğer kaymakamlar birer yıl görev yapmışlardır.

Kazanın tamamının idaresinden sorumlu olan kaza müdürü ve kaymakamlar dışında ilk defa 1833 yılında uygulanmaya başlanan muhtarlık teşkilatı da imparatorluğun genelinde uygulanmaya başlanmıştır. Çadircı, 1833-1836 yılları arasında muhtarların Türkiye’de köy ve mahallelerde görevde olduğunu belirtmektedir. Muhtarlar halkın takdirini kazanmış, iş bilir ve söz söyleyebilenlerden seçim yolu ile muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sâni olarak iki tane seçiliyordu. Seçilen muhtarlara mahalle imamı; muhtarlar da mahalle halkına kefil oluyordu.⁵⁹ Demirci’de muhtarlığın ilk defa hangi tarihte kurulduğunu bilmiyoruz, ancak 1840 yılında Demirci mahalle ve köylerinin hepsinin muhtara sahip olduğunu gösteren bir defter bulunmaktadır.⁶⁰ 1844-1845 tarihli temettuat defterlerinde ise Börklüce köyünde Hasan Kethüda oğlu Hüseyin, Çayköy’de Zenci asıllı Süleyman ve Osmanlar köyünde de Alemdaroğlu Hasan muhtarlık yapmaktaydılar.⁶¹ Demirci mahalle ve köylerinin 1840 yılından sonraki muhtarlarını toplu olarak gösteren bir deftere rastlanmamıştır. 1840 yılında Demirci’ye ait 15 mahallede görev yapan imamların, muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sânilerin adları aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo-3 1840 Yılında Demirci Mahallelerinin Muhtarları ve İmamları⁶²

Mahalle	İmam	Muhtar-ı Evvel	Muhtar-ı Sâni
Pazar	Mehmed Efendi	Ahmed	Hacı Mehmed
Yağmur	Hafız Abdullah	Hacı Abdullah	Mustafa
Şehre Küstü	Hafız Mustafa	Mehmed	İbrahim
Hacı Türbek	Hacı Ahmed Efendi	Hafız İbrahim	Hüseyin
İçhisar	Hafız Ahmed	Hacı Mustafa	Hafız Hasan
Şecaeddin	Hafız Osman	Hacı Mehmed	Hafız Abdullah
Hacı Baba	İsmail Efendi	Mehmed Ağa	Ali Molla
Hacı Hasan	Hafız İbrahim Efendi	Hacı Hasan	Derviş Ahmed
Yenice	Mehmed Efendi	Molla Mehmed	Mehmed
Sûfiler	Hafız Ahmed	Ali	Mehmed

⁵⁹ Musa Çadircı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme” *Bellekten*, XXXIV/135, 1970, s. 410.

⁶⁰ BOA. ML. 197, s. 1-8.

⁶¹ BOA. ML. VRD. TMT. 1798, s. 2, 10, 18.

⁶² BOA. ML. 197, s. 2-3.

XIX. Yüzyıl Ortalarında Demirci Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu

(Sofular)			
Cami-i Atik	Hafız Hasan	Hüseyin	Hüseyin
Ece	Hafız Mustafa	Mehmed	Mehmed Sâdık
Kasım Fakih	İsmail Efendi	Yusuf	Hafız Ahmed
Sinan Efendi	Hüseyin Efendi	Hüseyin	İbrahim
Hacı Hamza	Mehmed Efendi	Hacı Hüseyin	Hacı Mehmed

Demirci mahalle ve köy muhtarlarının isimlerini gösteren 1840 tarihli defterde imam ve muhtar-ı evvele ait tatbik mühürleri bulunmakla birlikte muhtar-ı sâni'ye ait tatbik mühürleri yoktur. Yine defterde Demirci'de yerli reaya olmadığı, ticaret amacı ile gelenlerin de hanlarda ikâmet ettiği, terzi Kiryako'nun bunların kocabaşları ve kefilleri olduğu belirtilmiştir.⁶³

3-Kazanın Demografik Durumu

Osmanlı Devleti'nde ilk düzenli nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Karal'ın yayınlamış olduğu 1247/1831 tarihli sayıma ait hülâsa kayıt defterinde Demirci kazası nüfusu ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Karal, Kastamonu ve Silistre sancağının birkaç kazasının sayım sonuçlarının da hülâsa kayıt defterinde bulunmadığını belirtmektedir.⁶⁴ Bununla birlikte, elimizde Demirci nüfusunu ortaya koymamızı sağlayacak kaynaklar bulunmaktadır. XIX. yüzyıl için Demirci'ye ait ilk nüfus bilgisi Nejdet Bilgi'nin ceride odasına ait 1250/1834-1835 tarihli Manisa ve kazaları nüfusu ile ilgili çalışmasıdır.⁶⁵ Bir diğer kaynak ise, 1260-1261/1844-1845 yıllarında mahalle ve köylerin sahip olduğu hane sayıları hakkında bilgi veren temettuat defterleridir.⁶⁶ Bu defterlerde her köy ve mahallenin hane sayısı, terekelerden tespit ettiğimiz 4,5 hane katsayısı ile çarpılarak nüfus tespit edilmeye çalışılmıştır. Yine 1263 ve 1266/1846-1849 tarihlerine ait yoklama defterinde⁶⁷ de erkek nüfusla ilgili bilgiler bulunmakta olup, erkek nüfusu kadar da kadın nüfus olduğu düşünülerek bu defterdeki rakamlar iki ile çarpılarak toplam tahmini nüfus bulunmuştur. Bu tarihten sonraki nüfusa ait bilgiler de Aydın vilayeti salnâmelerinden alınmıştır. Tüm bu kaynaklardan elde edilen nüfus bilgileri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

⁶³ BOA. ML. 197, s. 2-3.

⁶⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943, s. 8.

⁶⁵ Nejdet Bilgi, "1834-1835 Yıllarında Manisa Sancağında Nüfus", *Manisa Dergisi*, 13, Mayıs 1997, s. 22.

⁶⁶ BOA. ML. VRD. TMT. d. 1796-1812.

⁶⁷ BOA. Cevdet (Dahiliye), No. 8463.

Tablo-4. Demirci Kaza Merkezi Nüfusu

Yıl	1834	1844-1845	1846	1849	1889	1902	1908
Nüfus	5930 ⁶⁸	6355 ⁶⁹	6322 ⁷⁰	6358 ⁷¹	7139 ⁷²	7112 ⁷³	7412 ⁷⁴
Önceki Veriye Göre Nüfus Artış Oranı		+ % 7.2 artma	- % 0.5 azalma	+ % 0.5 artma	+ % 12.2 artma	- % 0.3 azalma	+ % 4.2 artma

Tabloda, bazı yıllar arasında nüfus artışında azalma görülse de, Demirci’de nüfusun genel olarak arttığı görülmektedir. Vermiş olduğumuz ilk dört yıla ait rakamlardan 1834, 1846, 1849 yıllarına ait olanlarında erkek ve kadın nüfusun eşit olduğu düşünülüp, bilinen erkek nüfusu iki ile çarpılarak; 1844-1845 yılına ait olanı ise kaza merkezindeki mahallelerin haneleri toplamının XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait 332, 336, 347, 366, 379, numaralı defterlerde yer alan 350 tereke kaydından tespit ettiğimiz 4,5 hane katsayısı ile çarpılması sonucu elde edilmiş tahmini rakamlardır.⁷⁵ Son üç yıla ait olan nüfus bilgileri tahmini bilgiler olmayıp Aydın vilayeti salnâmelerinden alınmıştır. 1834 yılından 1844 yılına kadar geçen 10 senede nüfus artışı %7,2 iken, 1844 yılından 1849 yılına kadar nüfusta hemen hemen artış yok gibidir. 1849 yılından 1889 yılına kadar geçen 40 yılda nüfus artışı %12 civarındadır. 1889’dan 1908’e kadar geçen 19 yıllık sürede ise %3,8 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Bu artış, 1849 ile 1889 arasında 40 yılda gerçekleşen nüfus artışının yaklaşık üçte biri oranındadır. Demirci’de 1834 yılından 1908 yılına kadar üççeyrek asırdaki nüfus artışı % 24 oranında gerçekleşerek, nüfus 5.930’dan 7.412’ye çıkmıştır.

⁶⁸ Bilgi, s. 22. Verilmiş olan 5.930 rakamı yoklama defterinde bulunan 2.965 erkek kadar da kadın olduğu düşünülerek iki ile çarpılarak elde edilmiştir.

⁶⁹ Bu rakam merkeze ait temettuat defterlerindeki hane sayısının 4,5 ile çarpılması ile bulunmuştur.

⁷⁰ Bu sayı defterde bulunan 3.161 erkek nüfusun iki ile çarpılması sonucu elde edilmiştir.

⁷¹ Bu sayı yoklama defterinde bulunan 3.179 erkek nüfusun iki ile çarpılması sonucu elde edilmiştir. BOA. Cevdet (Dahiliye) No: 8463.

⁷² SVA, 1307, s. 589.

⁷³ SVA, 1320, Vilayet Basımevi, İzmir, s. 331.

⁷⁴ SVA, 1326, s. 624.

⁷⁵ Bu defterler Manisa şerhiye sicilleri içinde kataloglanmıştır.

Demirci mahallelerinin nüfusu, mahallelerin hane sayılarını gösteren birbirine yakın tarihli iki farklı veriye dayalı olarak hesaplanmıştır. Bunlardan biri Demirci mahallelerine ait üç temettuat defterindeki verileridir.⁷⁶ Diğerisi ise Demirci mahallelerinin hane büyüklükleri hakkında bilgi veren 1258 tarihli ceride defteridir.⁷⁷ Bu iki yıla ait Demirci mahallelerinin hane sayıları, tereke kayıtlarına dayalı olarak tespit ettiğimiz 4,5 hane katsayısı ile çarpılmış ve bulunan tahmini mahalle nüfusları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-5 Demirci Mahalleleri Nüfusu

Mahalle	Yıl: 1842 ----- Hane Sayısı	Tahmi- nî Nüfus	Toplam Nüfus İçindeki Yüzdesi	Yıl: 1845 ----- Hane Sayısı	Tahmi- nî Nüfus	Toplam Nüfus İçindeki Yüzdesi
Cami-i Atik	56	252	%4.3	55	247	%3.8
Ece	27	121	%2.07	34	153	%2.3
Hacı Baba	50	225	%3.8	56	252	%3.9
Hacı Hamza	47	211	%3.6	47	211	%3.3
Hacı Hasan	54	243	%4.1	60	270	%4.2
Hacı Türbek	76	342	%5.8	85	382	%6.01
İçhisar	98	441	%7.5	111	499	%7.8
Kasım Fakih	174	783	%13.4	179	805	%12.6
Pazar	137	616	%10.5	152	684	%10.7
Sinan Efendi	49	220	%3.7	56	252	%3.9
Süfler	101	454	%7.7	104	468	%7.3
Şecaeddin	129	580	%9.9	141	634	%9.9
Şehre Küstü	139	625	%10.7	172	774	%12.1
Yağmur	94	423	%7.2	96	432	%6.7
Yenice	95	292	%5.01	65	292	%4.5
Toplam	1326	5828		1413	6355	

⁷⁶ BOA. ML. VRD. TMT. D.1791, 1796, 1809.

⁷⁷ BOA. ML. CRD. 655, s. 6.

Üç yıl içinde Demirci mahallelerinden Cami-i Atik mahallesinde bir hanelik bir azalma olmuşken, Yenice ve Hacı Hamza mahallelerinin hane sayılarında bir değişme olmamıştır. Diğer mahallelerde ise az bir artış gerçekleşmiştir. Demirci mahalleleri içinde, hane sayısındaki en fazla artış %25 ile Ece mahallesinde, % 23 ile Şehre Küstü mahallesinde, %14 ile Sinan Efendi mahallesinde ve %13 ile de İçisar mahallesinde gerçekleşmiştir. Ece mahallesi ve Şehre Küstü mahallesindeki bu yüksek artış bu mahallelerde hane iskânına müsait yer bulunması ile alakalı olmalıdır. Yenice mahallesi ve Hacı Hamza mahallesine niçin yeni hane iskânı olmamıştır, bunun sebebini bilmiyoruz. Demirci mahallelerindeki nüfus artışı üç yılda %9 olmuştur. Bu artışın oldukça yüksek olduğu düşünülebilir. Ancak hane sayılarının temettuat defterinden ve ceride defterinden alınmış olması hane sayıları hakkındaki şüphelerimizi ortadan kaldırmaktadır. Her iki yıla ait hanelerin aynı katsayı ile çarpılmış olması hatalı sonuç bulma ihtimalini azaltmaktadır.

Aydın vilâyeti salnâmelerinde Demirci kaza merkezindeki erkek ve kadın nüfusu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Salnâmelere dayalı olarak kadın ve erkek nüfusu ile bunların kaza merkezindeki toplam nüfusa oranı aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo-6 Kaza Merkezindeki Kadın ve Erkek Nüfusu⁷⁸

Yıl	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam	Toplam İçinde Erkeklerin Oranı	Toplam İçinde Kadınların Oranı
1307/1889	3641	3498	7139	%51	%49
1315/1897	3418	3588	7006	%48	%52
1316/1898	3571	3203	6774	%52	%48
1317/1899	2684	3336	6020	%44	%56
1320/1902	3710	3402	7112	%52	%48
1321/1903	3971	3630	7601	%53	%47
1323/1904	3685	3353	7038	%53	%47
1326/1908	3829	3587	7416	%51	%49

Tablodaki rakamlar, kazadaki erkek ve kadın nüfusu arasındaki farkın fazla olmadığını göstermektedir. 1315/1897 ve 1317/1899 yılları hariç diğer yıllarda erkek nüfusu kadın nüfusundan fazladır. Bu iki yılda erkek nüfusundaki azalma, 1897 yılında yapılan

⁷⁸ Bu veriler tabloda zikredilen yıllara ait Aydın vilayeti salnâmelerinden alınmıştır.

Osmanlı-Yunan Savaşı ile ilgili olduğu düşünülebilir. Nitekim Demirci şeriyeye sicilleri içinde bu yıllara ait defterlerde Aydın Vilâyeti Valiliği'nden Demirci Kaymakamlığı'na oradan da şer'î mahkemeye havale edilen tahriratlarda ölen pek çok askerin mirasının ve mirasçılarının tespitinin yapılması istenmiştir.⁷⁹

B-Demirci Kazasında Tarım ve Hayvancılık

1-Kazadaki Tarım Arazisi

a-Kazada Ekimi Yapılan Ürünler

Demirci kazasının toplam arazisi 902 km² olup, bu arazinin 130 km²'sini ekili arazi, 70 km²'sini ekili olmayıp ekime elverişli arazi, 646 km²'sini ekime ve dikime elverişli olmayan arazi ve 56 km²'sini de ormanlık arazi oluşturmaktadır⁸⁰ Bu durumda kazanın köyleriyle birlikte toplam arazisinin % 22,17'sinin ziraata elverişli, %71'inin ziraatta elverişsiz ve % 6,2'sinin de ormanlık araziden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Temettuat defterlerine göre 1845 yılında Demirci merkeze ait mezru arazinin büyüklüğü 14.254 dönümdür.⁸¹ 1296/1878 yılı Aydın vilâyeti salnâmesinde kazanın ekili ve ekili olmayan arazisi 269.000 dönüm olarak verilmiştir.⁸² Bu iki veri ele alındığında, Demirci merkezdeki halkın ziraat yaptığı alan kaza arazisinin % 5,2'si kadar olduğu görülür.

1845 yılında kökboya üretimi kaza tarımında önemli bir yere sahipken yüzyılın sonunda kökboya ziraatının yapıldığı araziye rastlanmamaktadır. Temettuat defterlerindeki verilere göre ekimi yapılan diğer ürünler ise buğday, arpa, çavdar, burçak, nohut ve mercimektir. Arazinin bir kısmında bostan ekimi de yapılıyordu. Ayrıca bağ arazisi de kaza ekili arazisinin büyük bir kısmını oluşturuyordu.

1325/1907 yılına ait Asya ve Afrika-i Osmanî ziraat istatistiğinde ekimi yapılan ürünler hakkında daha geniş bilgiler verilmektedir. Bu istatistik verilerine göre kazadaki tarım arazilerinde darı, mısır, burçak, nohut, fasulye, bakla, mercimek, patates, pamuk, tütün, afyon, buğday, arpa ve üzüm yetiştirilmekte idi. Bu ürünler dışında bağ ve bahçelerde ceviz, erik, elma ve armut ağaçları vardı.⁸³

⁷⁹ DŞS, 381,382, 383 nolu defterler.

⁸⁰ SVA, 1307, s. 703; Nazmi, 269.

⁸¹ Bu rakam kaza merkezine ait 1791, 1796, 1800, 1809 numaralı Temettuat defterlerine göre tespit edilmiştir.

⁸² SVA, 1296, s. 120

⁸³ 1325 Senesi Asya ve Afrika-i Osmanî Ziraat İstatistiği, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Yayını, İstanbul, 1327, s. 134-135, 184, 185, 286-287.

b-Kaza Arazisinin Ekimi Yapılan Ürünler İçin Kullanımı

Kazada yetiştirilen ürünler için kaza tarım arazisinin ne kadarının kullanıldığını belirlemek için 1845 yılına ait temettuat defterleri verileriyle 1325/1907 yılı Asya ve Afrika-i Osmanî Ziraat İstatistiğinin verileri kullanılmıştır. Temettuat defterlerine dayalı olarak oluşturulan bilgiler sadece Demirci kaza merkezinde oturan şahısların arazileriyle ilgili olup köyleri kapsamamaktadır. Ziraat istatistiği verileri ise kaza merkezi ve köylere ait ekili arazi hakkında bilgi vermektedir. Bu iki veriye göre, XIX. yüzyılın ortasında ve XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında Demirci arazisinin, yetiştirilen ürünler için kullanım alanı ortaya konulmuş olacaktır. Temettuat defterlerinden hububat ekimine ayrılan arazilerin dönüm olarak toplam büyüklüğünü tespit edebiliyorsak da hangi ürün için kaç dönüm arazinin kullanıldığını belirleyemiyoruz. Çünkü bu ürünlerin ziraatı için ayrılan arazi ayrı ayrı belirtilmeyip hepsi için ekili tarla tabiri kullanılmıştır. Bununla birlikte tarlalarda yetiştirilen bu ürünlerin buğday, arpa, burçak, nohut ve çavdar olduğunu aynı defterlerde aşar gelirleri ile ilgili verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.

Tablo-7 1845 Yılında Kaza Merkezinde Tarım Arazisinin Ziraatı Yapılan Ürünler İçin Kullanımı⁸⁴

Arazi Çeşidi	Mezru Tarla	Gayr-i Mezru Tarla	Dikili Bağ Arazisi	Kök Boya Tarlaları	Bostan Tarlası	Toplam Ekili Arazi
Dönümü	5773,5	1150,5	4213	3085.5	5	14254.5
Toplam Ekili Arazi İçindeki Oranı	%40.60	%8.09	%29.63	%21.64	%0.035	%100

Tablodaki rakamlar, Demirci'de halkın kaza arazisinin % 40'ında hububat ziraatı yaptığını göstermektedir. Bağ arazilerinin, kaza arazisinin % 29'unu oluşturduğu düşünülürse bağcılığın Demirci ziraatında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılır. Kaza tarım arazisinin beşte birinde üretimi yapılan kökboya ziraatının tarımsal faaliyetler içinde küçümsenmeyecek bir yere sahip olduğu görülür. Şu durumda kaza arazisinin % 60'a yakını hububat ziraatı dışındaki tarımsal faaliyetler için kullanılmaktadır. Ziraat İstatistiği verileri dikkate alındığında kaza genelinde 1907 yılında ekim yapılan

⁸⁴ Bu veriler kaza merkezine ait temettuat defterlerine dayalı olarak oluşturulmuştur.

arazinin % 61'i tahıl, % 5.36'sı baklagiller, % 27,8'i bağ ve % 1.25'i de patates, tütün, afyon ve pamuk ziraatına ayrılmıştır.

c-Ortak ve Kiralık Arazi Kullanımı

Temettuat defterleri verileri kazada bazı kişilerin sahip olduğu toprakları ortaklık usulüyle işlediklerini göstermektedir. Ortaklık, hububat ve yaygın olarak kökboya üretiminde yapılmaktadır. Demirci'de yaşayan 1.413 hane içinde ortakçılık yapanların oranını %1,4'tür. Bu durum, halkın kendi arazisini kendisinin ekip biçtiğini, arazisi yoksa ortaklık yapmayarak başka bir işle uğraştığını göstermektedir. Kökboya tarlalarında ortak olarak ziraat yapanların sayısı da fazladır. Demirci merkezde yaşayan 1.413 haneden 94 hane 501 dönüm kökboya tarlasını ortaklık yaparak işlemektedir. Şu halde, Demirci'de yaşayan 1.413 haneden %6,6'sı ortak olarak kökboya ziraatı yapmaktadır. Bu oran ortak hububat ziraatı yapanların oranından fazladır. Arazisi olmayan kişilerin, ziraat yapmak için ortaklık dışında tarla icarlamak gibi bir seçenekleri de vardır. Demirci'de tarla icarlayarak ziraat yapanların sayısı azdır. Demirci'de sadece on kişi tarla icarlamıştır. İcarladıkları arazinin miktarı ise 242 dönümdür. Tarla icarlayan kişilerin icarladıkları araziler dışında ellerinde arazileri bulunmaktadır. Kaza merkezinde bulunan vergi mükelleflerinin %78,5'inin az veya çok ziraat yapacağı tarım arazisi bulunmaktadır.

2-Bağcılık

Temettuat verilerine göre, 1845 yılında kaza merkezinde tarıma elverişli 14.254 dönüm araziden 4.213 dönümü (%29.63) bağ arazilerine aittir. Demirci merkeze ait tereke defterlerinde sık sık bağ arazilerine, pekmez ocaklarına ve üzüm kurusuna rastlanması da bağcılığın yaygın olarak yapıldığını göstermektedir.⁸⁵ Demirci'de üretilen üzümün büyük kısmının kaza dâhilinde taze olarak tüketildiği, bir kısmının kurutulduğu ve bir kısmının da pekmez yapıldığı tereke kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁸⁶ 1325/1907 yılı Asya ve Afrika-i Osmanî Ziraat İstatistiğinde Demirci bağlarında üretilen 8 140.000 kıyye (1 kıyye-1282 gram) üzümden 2.010.000 kıyyesinin kurutulduğu (%24), 8.100 kıyyesinin şarap ve rakı yapımında kullanıldığı belirtilmektedir. Geri kalan 6.121.900 kıyye üzümün ne şekilde tüketildiğine dair bilgi verilirse de bunun yaş olarak yendiği veya pekmez yapıldığı tahmin edilebilir.⁸⁷

⁸⁵ DŞS, 332, 336, 366; BOA. ML. VRD. TMT. T. No. 1971, s. 59; 1796, s. 17; 1809, s. 65-74.

⁸⁶ DŞS, 347, s. 47; 366, s. 6, 55, 84, 85.

⁸⁷ 1325 Yılı Asya ve Afrika-i..., s. 226.

Demirci’de halkın bazısının tarlası olmasa da bir iki dönüm bağı bulunmaktaydı. Kaza merkezindeki 1.773 vergi mükellefinden 486’sında (%27) ekili veya ekilebilir tarla bulunurken, 1.352 kişide (%77) bağ arazisi vardı. Kazadaki bağların büyük kısmı iki ile beş dönüm arasında değişen büyüklüktedir. Bağ sahiplerinin %35’e yakınının bağlarının büyüklüğü 0,5-1,5 dönüm ile 5-7 dönüm arasında değişmektedir. 15 dönüm bağı olan yalnızca 3 kişinin bulunması büyük bağ arazilerinin bulunmadığını ve bağ arazilerinin parçalı bir nitelik taşıdığını göstermektedir.

Temettuat defterlerinde ve şeriyye sicillerinde şaraphane denilen pekmez ocaklarına ait bilgiler bulunmaktadır. Demirci bağlarından elde edilen üzümün bir kısmının buralarda pekmeze dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Pekmez ocaklarının müstakil, evlere bitişik veya evlerin içinde bulunabildiği, sicillerde görülen bazı miras davalarından, ev satış ilâmlarından ve tereke kayıtlarından anlaşabilmektedir.⁸⁸ Temettuat defterlerinde pekmez ocaklarının yıllık gelirleriyle ilgili bilgiler bulunması şaraphaneleri başka kişilerin de kullandığını göstermektedir.⁸⁹

C-Kökboya Ziraatı

XIX. yüzyılda kökboyanın, Anadolu ve Rumeli’de yapılan ziraat faaliyetleri içerisinde önemli bir yeri vardı.⁹⁰ Aynı dönemde Demirci’deki tarım alanlarının bir kısmında da kökboya ziraatı yapılıyordu. Temettuat defterleri verilerine göre 1845 yılında Demirci kaza merkezinde ziraata elverişli 14.244 dönüm araziden 3.085 dönümü (%21.64) kökboya ziraatı için kullanılıyordu. Kaza merkezindeki 1.773 vergi mükellefinden 966’sının (%54.51) ekili kökboya tarlası bulunuyordu. Bu kişiler kaza tarım arazisinin % 21.64’lik kısmında kökboya ziraatı yapıyorlardı. Defterlerdeki verilere göre yaptığımız hesaplamada kökboya tarlalarının %76’sının büyüklüğü 0,5 ile 2,5 dönüm arasındadır. 11 dönüm ile 25 dönüm arasında büyüklüğü olan tarla sayısı dokuzdur. Bu durum kökboya ziraatının çok büyük arazilerde yapılmadığını göstermektedir.

Kökboya ziraatı yorucu olduğu kadar da uzun süreli bir emeği gerektiriyordu. Ekilen kökboyanın istihsalı için üç ile altı yıl arasında değişen bir sürenin geçmesi gerekiyordu.

⁸⁸ DŞS, 332, s. 171; DŞS, 366, s. 665; DŞS, s. 69.

⁸⁹ BOA. ML. VRD: TMT. D. No:1809, s. 74.

⁹⁰ Tuncer Baykara, “Kökboya”, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve XIX. Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir, 1992, s. 173.

Kökboya ziraatında bazı kişilerin ortaklık yaptığı görülmektedir. Gerek tereke kayıtlarında gerekse temettuat defterlerinde bunu doğrulayan bilgiler bulunmaktadır. Bu ortaklık, Demircili kişilerle veya civar kazalardan zengin kişiler ile de yapılıyordu. Müşterek kökboya arazileri büyüklü küçüklü olmakla birlikte büyük kısmı 10 dönümün üzerinde olan arazilerdir. Demirci’de kökboya dışındaki diğer ürünlerin ziraatında ise ortaklık yaygın değildi. Temettuat defterleri verilerine göre, Demirci’de kökboya ziraatı yapan 966 kişiden 94’ü (%9,7) kazadaki 3.085 dönümlük kökboya arazisinin 501 dönümünde (%16,2) ortak kökboya ziraatı yapıyordu. Kimyasal boyaların icadından sonra bu boyanın ekiminin azaldığı görülmektedir. Tereke kayıtları da bu bitkinin ziraatının XIX. yüzyılın son çeyreğinden sonra çok nadir yapıldığını göstermektedir.

4-Palamut Üretimi

Demirci’nin dışarıya ihraç ettiği ürünler arasında palamut önemli bir yer tutuyordu. Palamut, meşe ağacının tanen bakımından zengin bir meyvesi olup deri tabaklamada kullanılmaktadır. Tereke defterlerindeki bilgilerden Demirci’nin pek çok köyünde palamut üretiminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu köyler arasında Karaisalar, İsmailerler, İklikçi, Ahadlar, Marmaracık, Çanakçı, Bozköy, Saik ve Öksüzlü bulunmaktadır.⁹¹ Palamut üretimi yapan köylerin sayısı yukarıda belirttiğimiz kadar olmayıp diğer köylerde de az çok palamut üretilmekteydi.

Demirci’den 1317/1899 yılında İzmir’e sevk edilen palamut miktarı 70-80 bin kantar⁹² (1 kantar= 56.542 kg.), 1318/1900 yılında 50-60 bin kantar⁹³ ve 1319/1901 yılında da 45-50 bin kantardır.⁹⁴ Bu rakamlara göre 1899 yılında 4.233,9 ton, 1900 yılında 3.104,8 ton ve 1901 yılında da 2.681,4 ton palamut ihracatı yapılmıştır. Demirci dışında Ege Bölgesi’nde Bergama, Manisa, Salihli, Kula, Eşme, Gördes, Nazilli ve Aydın yöresinde üretilen palamut büyük depo ve piyasanın bulunduğu İzmir’e oradan Avrupa ülkelerine ihraç edilmekte idi.⁹⁵

⁹¹ DŞS, 347, s. 19, 22, 23; 332, s. 120, 130;

⁹² SVA, 1317, s. 370.

⁹³ SVA, 1320, s. 333.

⁹⁴ SVA, 1321, s. 319.

⁹⁵ 1321 *Sene-i Maliyesine Mahsus Nevsal-i İktisat, İzmir*, 1323, s. 37; Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavâidi*, İkinci Kısım, Dersaadet, 1330, s. 306.

B-Demirci Kazasında Hayvancılık

1. Küçükbaş Hayvancılık

Demirci kaza arazisinin %71'inin ziraata elverişli olmaması ve %6,2'sinin de ormanlık olması küçükbaş hayvancılığın yapılmasına imkân vermektedir. Temettuat defterlerinde kaza merkezindeki küçükbaş hayvan türlerinden koyun, kuzu, keçi ve oğlağa rastlanmaktadır. Koyun ve keçi sağmal ve yoz olarak belirtilmiştir. Kaza merkezinde koyun keçiye göre daha fazla yetiştirilmekteydi. Kazadaki 77 hanede 1.380 koyun bulunurken, 53 hanede 320 keçi bulunmaktadır. Buna göre kaza merkezindeki 1.453 haneden %5'i koyun, %3,6'sı keçi beslemektedir. Bu bilgilerden, kaza merkezinde halkın bir kısmının küçükbaş hayvancılığı evlerinin damlarında sütünden ve yününden faydalanmak için yaptığını söylemek mümkündür. Nitekim temettuat defterlerinde sağmal bir koyunun yıllık gelirinin 12 kuruş, sağmal bir keçinin dokuz kuruş olarak yazılması bu hayvanların etinden, yününden ve kılından, erkek koyunun da yıllık gelirinin dört kuruş olarak yazılması sadece yününden faydalandığını göstermektedir.⁹⁶ Aşağıdaki tabloda kaza merkezinde bulunan küçükbaş hayvan sayısının miktarına dair bilgiler verilmiştir.

Tablo-8 Kaza Merkezindeki Küçükbaş Hayvanların Sayısı⁹⁷

Küçükbaş Hayvanlar	Sağmal koyun	Kuzu	Yoz koyun	Kısır koyun	Erkek koyun	Sağmal keçi	Yoz keçi	Oğlak	Toplam
Küçükbaş hayvan Sayısı	605	432	110	6	227	220	56	44	1700
Küçükbaş Hayvan Sayıları İçindeki Yüzdesi	35	25.4	6.4	0.3	13.3	12.9	3.2	2.5	
Küçükbaş Hayvana Sahip Hane Sayısı	43	17	10	3	4	44	4	5	130

Tabloda belirtilen yoz koyun ve yoz keçinin yününden ve kılından yararlanılmaktadır. Defterlerinde normal sağlıklı bir koyunun yıllık geliri 12 kuruş, yoz koyununki ise dört kuruş olarak

⁹⁶ BOA. ML. VRD. TMT. D. No: 1796, s.110.

⁹⁷ Tablodaki bilgiler kaza merkezine ait temettuat defterlerine göre hazırlanmıştır.

yazılmıştır. Yine sağır bir keçinin yıllık geliri dokuz kuruş, yoz keçininki iki kuruş olarak belirtilmiştir. Temettuat defterlerinde kaza dâhilindeki koyun sayısı keçi sayısından fazla iken, 1307/1889 yılı Aydın vilâyeti salnâmesinde kaza genelindeki keçi sayısı 52.010, koyun sayısı 34.080 olarak verilmiştir.⁹⁸ Bu rakamlar kırsal alanda küçükbaş hayvancılığın daha yaygın olarak yapıldığını göstermektedir.

2-Büyükbaş Hayvancılık

Kazada büyükbaş hayvan olarak gücünden faydalanılan at, katır, bargir, merkep, kısrağ ve öküz ile etinden ve sütünden istifade edilen inek, camus, düğ ve dana yetiştiriliyordu. Temettuat verilerine göre kaza merkezinde sadece 12 kişide toplam 19 inek bulunması, süt için koyun ve keçi beslemenin inek beslemeye tercih edildiğini göstermektedir. Camus cinsi ineğin verdiği süt miktarı karasığır ineğinin verdiği süt miktarından fazladır. Nitekim temettuat defterlerinde sağır karasığır ineğinden elde edilen yıllık gelir 50 kuruş, camus cinsi sağmal ineğinki 100 kuruş olarak belirtilmiştir.⁹⁹ Demirci merkezde 1.453 haneden sadece 87 hanede (%6) 139 öküz bulunmaktadır. Yük ve yolcu taşımada en fazla merkep daha sonra katır kullanılmaktadır. Bu hayvanların sayılarına dair bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-9 Kaza Merkezinde Taşıma İşinde Kullanılan Hayvanların Sayısı¹⁰⁰

	At	Katır	Merkep	Bargir	Kısrağ	Tay	Toplam
Hayvan Sayısı	24	158	552	78	21	7	840
Hayvanlara Sahip Hane Sayısı	16	18	516	76	5	3	634
Taşıma Hayvanlarına Sahip Hanelerin Kazadaki Toplam 1453 Haneye Oranı	% 2.5	% 1.2	% 35.5	% 5.3	% 0.3	% 0.2	% 44

⁹⁸ SVA, 1307, s. 520-521.

⁹⁹ BOA. ML. VRD. TMT. D. No: 1796, s. 110-112.

¹⁰⁰ Tablodaki bilgiler kaza merkezine ait temettuat defterlerine göre hazırlanmıştır.

Tabloda verilen hayvan sayılarının kazadaki hane sayısından fazla olması bazı kişilerin birden fazla hayvanı olduğunu göstermektedir. Bunun en belirgin örneği katır sayısı ile katır sahiplerinin sayısında görülmektedir. 18 hanenin 158 katıra sahip olması bu kişilerin her birinde ortalama 8 katırın olduğunu göstermektedir. Temettuat defterlerinde üç kişinin mesleği “*katar çekici*” ve 20 kişinin mesleği de “*katırcı tâifesinden*” şeklinde yazılmıştır. Ayrıca bu şahısların toplam temettuatları yazılırken de “*hayvan hamûlesinden*” ve “*katırcılığından*” kazancı şeklinde ibareler kullanılması¹⁰¹ bu kişilerin nakliyeciliği meslek olarak yaptıklarını göstermektedir. Kaza merkezinde 634 hanenin yük ve yolcu taşıyacak bir hayvanı olup bunlar kaza merkezinde bulunan 1.453 hanenin %44’ünü oluşturmaktadır. Kalan %56’lık kesim taşıma işlerinde yukarıda bu işi meslek olarak yapan kişilerden yararlanıyor olmalıdır. Halkın yakın mesafeli yerlerde ve ağır olmayan yükleri taşımada merkebi ve yolculuklarda da atı kullandığı tahmin edilebilir.

3-Aricılık

Kazada büyükbaş hayvancılık yanında arıcılık da yapılıyordu. Temettuat defterlerine şahısların sahip olduğu arı kovanlarının sayısı ile arılardan elde ettikleri yıllık gelirlerin yazılması bunu göstermektedir. Hacı Baba mahallesinden Şehidzâde Hacı Mehmed Ağa’nın 25 arı kovanından elde ettiği yıllık gelir 200 kuruş olarak yazılmıştır.¹⁰² Buna göre bir arı kovanından elde edilen yıllık gelir sekiz kuruş demektir.

Demirci’de çok az kişide arı kovanı bulunmaktadır. Temettuat defterlerindeki bilgilerden mahallelerde yaşayan hanelerin %3’ü ile %9’unda arı kovanı bulunduğu anlaşılmaktadır. Kazadaki 1.453 handen 91 hanede 324 adet arı kovanı bulunmaktadır. Bunların kazanın hane sayıları içindeki oranı %6,2’dir. 1325/1907 yılı Asya ve Afrika-i Osmanî Ziraat İstatistiğinde kaza genelinde 3.500 adet arı kovanından elde edilen bal miktarı 5.000 kıyye (6.410 kg.), balmumu miktarı da 500 kıyye (641 kg) olarak verilmiştir. İstatistikte fiyatlarla da ilgili bilgi bulunmakta olup bir kıyye balın fiyatının üç, bir kıyye bal mumunun fiyatının da 18 kuruş olduğu belirtilmiştir.¹⁰³ Bal mumu fiyatı, bal fiyatının altı katı kadardır. Kaza genelinde 3.500 arı kovanı bulunması Demirci köylerinde de arıcılığın yapıldığını göstermektedir.

¹⁰¹ BOA. ML. VRD. TMT. D. No: 1796, s. 39, 65; 1791, s. 19.

¹⁰² BOA. ML. VRD. TMT. D. No: 1796, s. 110

¹⁰³ 1325 Senesi Asya..., s. 370-371.

B-Kaza Ahalisinin İşkollarına Göre Dağılımı

1-Esnaf Grupları

Temettuat defterleri Demirci ahalisinin hangi meslekleri icra ettiği ve daha çok hangi iş kollarında yoğunlaştığı hususunda bilgiler vermektedir. Kazadaki vergi mükelleflerini giyim eşyası üreten ve satan esnaf; yiyecek ve içecek üreten ve satan esnaf; diğer malları üreten ve satan esnaf; değişik hizmetleri ifa eden esnaf; dinî, askerî ve idarî alanda hizmet verenler ve ziraî alanda hizmet verenler şeklinde tasnife tâbi tutmak suretiyle aynı iş kollarında çalışan esnaflar ve meslek sahipleri hakkında bilgi verilmiştir.

Kazadaki esnaflar mesleklerini icra ettikleri esnaf koluna tahsis edilen çarşı ve pazar yerlerinde icra ediyorlardı. Meselâ Demirci’de leblebicilere,¹⁰⁴ semercilere¹⁰⁵ ve demircilere¹⁰⁶ ait çarşılar vardı. Osmanlı şehrinde esnaf dükkânları genelde belli bir yerleşme sırası ve düzeni içinde faaliyet gösteriyordu. Şehrin çarşısında bulunan caminin etrafında hasırcılar, kitapçılar, ciltçiler ve terlikçiler yer almaktaydı. Bu esnaflardan sonra dericiler ve dokumacılar, daha sonra marangozlar, çilingirler ve bakırcılar yer alıyordu. Debbağlar ve boyacılar ise şehrin en dışında bulunuyorlardı.¹⁰⁷ Demirci’de de esnafların benzer şekilde yapılandıkları düşünülebilir.

Demirci çarşısında hangi esnafların iş yaptığını Gülrûh Sultan Evkâfına ait dükkânların 1258/1842 tarihinde yenilenen icareleri ile ilgili olarak tutulan defterdeki bilgilerden anlamak mümkündür. Demirci’de bu vakfa ait dükkân sayısı 186’dır. Bu dükkânlardan 37’sini (%19,8) pabuççular, 33’ünü (%17,4) bakkallar, 28’ini (%15,5) çizmeciler, 18’ini (%9,6) bezzazlar, 10’unu (%5,7) bezciler, sekizini (%3,7) eskiciler, altısını (%3,2) berberler, beşerden 15 tanesini terziler, hasırcılar ve semerciler kalanını da boyacı, saatçi, çerçici, nalıncı, kahveci, ekmekçi, leblebici, urgancı, kundakçı, şerbetçi, duhancı, basmacı, çıracı, kuyumcu, kalaycı, saraç ve kebabçı esnafı kullanıyordu.¹⁰⁸ Bu dükkânların büyük kısmının yıllık kirası 30 kuruş idi.

¹⁰⁴ VGMA, MÜ, 14/22, s. 131.

¹⁰⁵ DŞS, 332, s. 44.

¹⁰⁶ DŞS, 336, s. 93.

¹⁰⁷ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri” *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri Hacettepe Üniversitesi (11-13 Temmuz 1977), Ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara, 1980, s. 104.

¹⁰⁸ BOA. EV. No. 11961.

Demirci'deki dükkân sayısının temettuat defterlerine göre 101 ve vakıf icare defterine göre 186 olması temettuat defterlerinde belirtilen dükkânların mülk dükkân olduğunu göstermektedir. Şu halde XIX. yüzyıl ortasında vakıf dükkânlarıyla birlikte dükkân sayısı 287'dir. Bu dükkânların % 65'i vakıf, kalanı da mülk dükkândır. XV. yüzyılda da Demirci'de vakıf dükkânlarının çok olduğu Suraiya Faroqhi'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Faroqhi, 1470 yılında Demirci'deki tüm dükkânların %54'ünün Manisa'daki Muhiyeddin Külliyesi'ne ait vakıf dükkânları olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹ Temettuat defterlerinde "debbağ şakirdi", "debbağ kalfası", "demirci şakirdi" ve "terzi çırağı" gibi vergi mükelleflerinin bulunması XIX. yüzyılın ikinci yarısında esnafın belli bir esnaf teşkilatına sahip olduğu göstermektedir.

a-Giyim Eşyası Üreten ve Satan Esnaf

Temettuat defterlerinde bu esnaf grubuna dâhil edilebilecek 13 libascı, dört basmacı, 10 bezzaz, 39 muytab, sekiz boyacı, 106 çizmeci, yedi pabuççu, dokuz dikici, bir mestçi, 13 terzi olmak üzere 210 esnaf bulunmaktadır.¹¹⁰ Bu esnaf kollarında ustalar yanında çıraklar ve kalfalar da çalışmaktadır. Çizmeci, pabuççu, mestçi ve dikici birbiri ile bağlantılı iş yapan esnaf olup bunların sayıları 123'tür. Muytapların da sayı itibariyle fazla oldukları dikkat çekmektedir. Bu gruptaki esnafdardan libaşçılar, çizmeciler ve terziler yanlarında kalfa ve çırak çalıştırmaktadırlar.

b-Yiyecek ve İçecek Üreten ve Satan Esnaf

Demirci'de bu grupta hizmet veren esnaf arasında 9 helvacı, 10 kasap, 3 attâr, 6 leblebici, 1 kadayıfçı, 2 tuzcu, 2 tatlıcı, 1 şerbetçi, 2 bakkal, 1 yağcı ve 6 değirmenci bulunmaktadır.¹¹¹ Kazadaki 10 kasaptan 2'si kalfa 1'i çırak; 2 bakkaldan 1'i de bakkal çırağıdır. Yiyecek üreten ve satan esnaf içerisinde helvacı, kasap ve leblebici sayısı bu gruptaki esnafın % 56'sını teşkil etmektedir. Temettuat defterlerinde bakkal sayısı iki olarak verilse de kazadaki bakkalların sayısının bu rakamın çok üzerinde olduğu kesindir. Çünkü Demirci çarşısında bulunan Gülrûh Sultan Evkâfi'na ait 186 dükkândan 33 tanesinin bakkal dükkânı olduğu bu dükkânların 1842 yılında yenilenen icarelerinden anlaşılmaktadır.¹¹² Biri 1842 diğeri 1845 yılına ait iki veri dikkate alındığında temettuat defterlerine bazı

¹⁰⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1994, s. 382.

¹¹⁰ Bu sayılar kaza merkezine ait temettuat defterlerine göre tespit edilmiştir.

¹¹¹ Bu sayılar kaza merkezine ait temettuat defterlerine göre tespit edilmiştir.

¹¹² BOA. EV. 11961.

şahısların bakkallık dışında yaptıkları diğer mesleğin adının yazılmış olma ihtimali bulunmaktadır.

C-Diğer Malları Üreten ve Satan Esnaflar

Kazada, yiyecek ve giyecek üreten ve satan esnaf dışında farklı mal üreten ve satan başka esnaflar da bulunmaktadır. Bu esnaf grubu içerisinde usta, kalfa ve şakirt dâhil olmak üzere 81 demirci, 184 debbağ, dört kiremitçi, bir mumcu, 10 nalıncı, sekiz semerci, 11 hasırcı, 27 eskici, 18 bardakçı, bir kuyumcu çırağı, iki kınıcı, iki sandıkçı, bir bıçakçı, bir çıkırıkçı, bir saraç, bir saatçi, dokuz duhanacı, ve 15 erbâb-ı ticaret yer almakta olup bunların sayısı 376'dır.¹¹³

Kazada, 184 debbağ esnafının bulunması, dericiliğin Demirci iktisadi hayatında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. 184 debbağ esnafından 27 tanesi (%14,6) Yağmur, 25 tanesi de (%13,5) Kasım Fakih mahallesindedir. Debbağların Yağmur mahallesindeki fazla olmasının sebebi bu mahallenin içinden dere geçmesi ile açıklanabilir. Debbağ esnafına sayı itibarıyla en yakın esnaf grubunu demirciler oluşturmaktadır. Hemen hemen her mahalleden demircilikle uğraşan birkaç kişi bulunmaktadır. Kazadaki çarşı içinde demirci esnafının faaliyet gösterdiği "demirciler çarşısı" bulunmaktaydı.¹¹⁴ Kazada usta-çırak ilişkisinin en fazla yaşandığı zanaat dalı debbağlıkla, demirciliktir. Kazadaki 81 demirci esnafından 18 tanesi kalfa, beş tanesi çırak ve 184 debbağ esnafından da 27'si kalfa ve üçü çırak olarak çalışmaktadır.

Şehir içerisinde 18 tane bardakçı esnafı bulunmakta ve bunların 15 tanesi Şecaeddin mahallesinde ikâmet etmektedir. Bu mahalleden bardakçılık yapan üç şahsın lâkabı da bardakçıdır.¹¹⁵ Dikkati çeken bir diğer husus da kazada kuyumculuk yapan sadece bir kişiye rastlanmış olmasıdır. Bu şahıs Şecaeddin mahallesinden Tavi Ahmed oğlu Mehmed olup kuyumcu çırağı olarak çalışmaktadır. Çıraklığını nerede ve kimin yanında yaptığı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.¹¹⁶ Kazanın zenginleri içerisinde bu işle uğraşan herhangi bir kişi var mıdır yoksa bu işi gayrimüslimler mi yapmaktadır, bunu belirlememizi sağlayacak bilgi bulunmamaktadır. Nitekim aynı tarihte olmamakla birlikte 1314/1896 yılında, Ermeni milletinden olup Demirci'de Hıristiyan mahallesinde oturan Artin

¹¹³ Bu sayılar kaza merkezine ait temettuat defterlerine göre tespit edilmiştir.

¹¹⁴ DŞS, 336, s. 93.

¹¹⁵ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1796, s. 59.

¹¹⁶ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1796, s. 73.

Veledi Karabet'in kuyumculuk yaptığına dair bir bilgi, mahkeme tarafından verilen bir vekâletnâmede geçmektedir.¹¹⁷

d-Değişik Hizmetleri İfa Eden Esnaflar

Bu grupta mal üretmeyip hizmet üreten esnaflara yer verilmiştir. Bunlar arasında iki yapıcı, 18 berber, dokuz hizmetkâr, bir bekçi, 17 kahveci, üç katır çekici, 20 katırcı, 18 kalaycı, iki dellal, altı çoban, üç nakkaş, bir çilingir, 19 duvarcı, 26 dülger, bir suyolcu, bir cerrah bulunmakta olup bunların toplam sayısı 146'dır.¹¹⁸ Bu hizmet erbabından yapıcı, duvarcı, dülger ve suyolcu inşaat işlerinde, katırcı ve katar çekiciler taşımacılıkta ve diğerleri de farklı hizmet alanlarında iş yapmaktadırlar. İnşaat kolunda 47, taşımacılık kolunda ise 23 kişi çalışmaktadır. Kazada 18 tane kalaycının bulunması evlerde bakır ve demir kapların kullanıldığını göstermektedir. Kazada sekiz kahvehane ve 17 de kahveci esnafının bulunması bu kahvehanelerin birden fazla kişi tarafından işletildiğini veya kaydedilmeyen bazı küçük kahvehanelerin olabileceğini akla getirmektedir. Kazada dokuz kişinin hizmetkâr olarak çalışması varlıklı kişilerin gerek iş yerlerinde gerekse evlerinde bu kişileri çalıştırdıklarını göstermektedir. Nitekim Şehre Küstü mahallesinden değirmenci Mustafa'nın mesleği "değirmenci hizmetkârı" olarak yazılmıştır.

2-Dinî, İdarî ve Askerî Alanda Hizmet Verenler

Bu grupta camilerde, medreselerde, sıbyan mekteplerinde, tekke ve türbelerde görev yapanlar ile kaza müdürü, mahkeme görevlileri ve askerî görevliler bulunmaktadır. Kaza merkezinde bu hizmet grubunda 17 imam, 3 müezzin, altı hatip, bir müderris, yedi muallim-i sıbyan, bir derviş, bir türbedar, iki tekkenişin, dört şeyh, 15 tımarlı zaptiye, 11 tımarlı süvari zaptiye, 25 zaptiye tebaası, bir gedikli züama, 24 tımarlı tekaüt, beş tımarlı sabi, bir kaza müdürü ve bir muhızır olmak üzere 125 kişi bulunmaktadır. Dinî alanda hizmet ifa eden imam, müezzin, hatip, müderris, muallim-i sıbyan, derviş, şeyh ve tekkenişinin toplam sayısı 42'dir. Askerî alanda görev yapanların sayısı ise 81'dir. Bunlardan bir kısmı bu görevleri yanında başka işlerle uğraşmaktadır. Kazanın Hacı Baba mahallesinde oturan Şehidzâde Hüseyin Ağa ise en büyük mülkî amir olarak 1845 yılında kaza müdürü olarak görev yapıyordu.¹¹⁹ Askerî görevlilerden tımarlı zaptiye, tımarlı tekaüt, zaptiye tebaası, tımarlı süvari ve tımarlı

¹¹⁷ DŞS, 379, s. 107.

¹¹⁸ Bu sayılar temettuat defterlerine dayalı olarak tespit edilmiştir.

¹¹⁹ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1796, s. 111.

sabiler arasında rençberlik yapanlar bulunmaktadır. Meselâ Yenice mahallesinden tımarlı tekaüt Yolaçık-mazoğlu İsmail, zaptiye tebaası Çavuş İbrahim, tımarlı zaptiye Küçük oğlu Ali ve tımarlı süvari Kırkıyalan Oğlu Hacı İbrahim bu askerî görevlerinin yanında rençberlik yapmaktadırlar.¹²⁰ Şehre Küstü mahallesinden Asâkir-i Nizâmiye'den mahreç Akoğlan oğlu İsmail ile tımarlı sabilerden Hüseyin Beğ oğlu Feyzullah ve Hasan da rençberlikle uğraşıyorlardı.¹²¹ Askerî görevlerde bulunup da rençberlik yapan kişiler isimlerini belirttiklerimiz kadar değildir. Dinî görevlerde bulunan imam ve müezzinler içerisinde terzicilik, debbağlık, hasırcılık, rençberlik ve berberlik yapanlar bulunmaktadır. Kasım Fakih mahallesinden talebe olup imamlık yapan Hacı Hasan oğlu Mehmed Efendi aynı zamanda rençberlik,¹²² Hacı Hasan Camii'nde müezzinlik yapan Emir Derviş Ahmed berber,¹²³ Sûfler mahallesinden imamlık yapan Molla Hamza oğlu Mehmed Efendi hasırcılık, Kaymakçı oğlu Mehmed Efendi debbağlık¹²⁴ yapmakta idiler. Camilerde imam, hatip ve müezzin olarak görev yapanlar arasında talebeler de bulunmaktadır. Cami-i Atik mahallesinden Hacı Hafız oğlu Hasan ve Mehmed talebe olup Cami-i Atik'te imam ve hatiplik yapmaktadırlar.¹²⁵ Hacı Hasan mahallesinde bulunan Sülemiş Camii'nde talebeden Hacı Himmetzâde Mehmed Efendi imamlık,¹²⁶ Kasım Fakih mahallesinden talebeden Sünnetçi oğlu Hafız İsmail Sinan Mescidi'nde müezzinlik yapmaktadır.¹²⁷ Talebe olup müezzinlik ve hatiplik yapan başka şahıs bulunmamakla birlikte imamlık yapan beş şahıs daha bulunmaktadır.

3- Ziraî Alanda Hizmet Verenler

Temettuat defterlerinde kazada ziraatla uğraşanların meslekleri erbâb-ı ziraat, rençber ve ırgat olarak belirtilmiştir. Ziraî alanda hizmet verenlerin sayısı 661 olup bunların 22'si (%3) erbâb-ı ziraat, 213'ü (%32) rençber ve 426'sı (%65) ırgattır.¹²⁸ Erbâb-ı ziraat olan şahıslar arasında büyük arazi sahipleri bulunduğu gibi altı yedi dönüm araziye sahip olanlar da vardır. Meselâ erbâb-ı ziraattan olan Hacı Baba mahallesinden Şehidzâde Ahmed Ağa 367, Mekkîzâde Hacı

¹²⁰ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1809, s. 125, 126, 129, 136.

¹²¹ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1791, s. 86, 61.

¹²² BOA. ML. VRD. TMT. D. 1796, s. 5.

¹²³ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1796, s. 41.

¹²⁴ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1809, s. 58.

¹²⁵ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1791, s. 2.

¹²⁶ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1791, s. 91.

¹²⁷ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1796, s. 6.

¹²⁸ Bu sayılar temettuat defterlerine dayalı olarak tespit edilmiştir.

Bektaş Ağa 110 dönümlük büyük arazilere,¹²⁹ Hacı Türbek mahallesinden Nasreddin oğlu İsmail 35, Nasreddin oğlu Mustafa 24, Nasreddin oğlu Sarı Hüseyin 31, Demirciköylü İsmail 19, İsa Çelebi oğlu Mehmed 26¹³⁰ dönümlük orta büyüklükte arazilere sahiptirler. Genel olarak erbâb-ı ziraat olan şahısların sahip oldukları araziler büyüktür, küçük arazisi bulunan erbâb-ı ziraat var ise de bunların sayısı azdır.

Ziraat alanda çalışanların büyük bölümünü ziraat işçisi olan ırgatlar oluşturmaktadır. Kazada mesleği ırgat olarak belirtilen kişi sayısı 426'dır. ırgat olarak çalışan kişilerin hepsi, arazilerinin olmayışı sebebiyle ırgatlık yapmamaktadır. Çünkü temettuat defterlerinde arazisi olmayıp sanatı olan ve başkalarının verdiği sadaka ile geçinen kişi sayısı 208'dir. Bu sayı ırgatlık yapan kişilerin ancak yarısı kadardır. Geri kalan kişiler kendi arazileri yanında başkalarının bağ, bahçe ve tarlalarında da çalışıyor olmalıdırlar. Ziraat erbabı içerisinde değerlendirilen kişilerin incelediğimiz esnaf grupları ve meslek sahipleri içerisinde en fazla orana sahip olması, halkın çoğunluğunun tarımla uğraştığını göstermektedir.

Temettuat defterlerinde kazanç sağlamaya gücü yetmeyen kişilerle ilgili bilgiler de verilmiştir. Bu kişiler arasında çocuklar, iyileşemeyecek derecede hasta olanlar, ihtiyarlar, mecnunlar, miskinler, yetimler, dilenciler, öğrenciler, sanatı ve arazisi bulunmayanlar yer almaktadır. Belirttiğimiz bu kişilerin sayısı 208'dir. Bu kişilerden arazisi olan ihtiyarlar ve yetimler bulunmakta olup bu kişiler arazilerini icara vermektedirler. Sabi olarak kaydedilen 41 çocuktan yedisi, ağır yatak hastası dokuz kişiden ikisi ve ihtiyar olan 10 kişiden biri başkalarının verdiği yardımlar ile hayatlarını devam ettirmektedirler. Bu grupta yer alanlar kaza vergi mükelleflerinin %11,8'ini oluşturmaktadır. Bu 208 kişiden 47'sini yetim ve sabiler, 20'sini ihtiyar, hasta ve iş göremez durumda olan kişiler, dördünü mecnunlar, yedisini dilenciler, 17'sini öğrenciler ve kalan 113'ünü (%53) emlaki olup sanatı olmayanlar oluşturmaktadır.

Kaza ahalipleri genel olarak yaptıkları işlere göre değerlendirildiğinde, temettuat defterlerine kayıtlı 1.773 vergi mükellefinden 661'i (%37,2) tarım sektöründe, 630'u (%35,8) esnaf ve tüccar olarak, 273'ü (%15,2) hizmet sektöründe çalışmaktadır. 208 kişi de (%11,8) ihtiyar, sabi, sakat ve hasta olarak defterlere kaydedilmiştir.

¹²⁹ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1796, s. 111-112.

¹³⁰ BOA. ML. VRD. TMT. D. 1791, s. 92-96.

Bu rakamlar, kazadaki vergi mükelleflerinin daha çok tarım sektöründe çalıştığını göstermektedir. Şüphesiz tarımla uğraşan vergi mükelleflerinin sayısı belirtilen kadar değildir. Kazada vergi mükelleflerinin %51'i hizmet sektörü ile ticaret ve zanaat sektöründe çalışsalar da bu grup içerisinde yer alan pek çok kişinin tarım arazisine sahip olması bu kişilerin meslekleri yanında tarım ile uğraştıklarını göstermektedir. 1.773 vergi mükellefinden 208'i (%11,8) mesleği olmayanlar kategorisinde yer almaktadır. Bu kişiler içerisinde de arazisi olup bunu işleyemeyen ve bu arazisini ortağa veren ihtiyarlar, yetimler ve hastalar bulunmaktadır. Bunlar sayı olarak fazla olmamakla birlikte dolaylı da olsa tarımsal faaliyet içinde kabul edilebilirler. Kaza vergi mükelleflerinden 162'sinin emlakı olmayıp sadece sanatı ile geçindiği düşünülürse, kazada yaşayan insanların % 88'e yakınının az veya çok ziraatla uğraştığı sonucu çıkmaktadır.

Sonuç

Anadolu'nun Türklerce yurt edinilmeye başlanmasından sonra 1313 yılında Batı Anadolu'da Manisa ve çevresini fetheden Saruhanoğulları bu topraklar üzerinde beyliklerini kurmuşlar ve Demirci'yi de beylik topraklarına dahil etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin 1410 yılında Saruhan Beyliği'ni topraklarına dahil etmesiyle de Demirci Osmanlı idaresine geçmiştir. Demirci, XIX. yüzyıl ortasına kadar Anadolu Eyaletine bağlı Saruhan Sancağı'nın bir kazası olarak idarî taksimatta yerini almıştır. Tanzimat'a kadar kadılar, mütesellimler ve voyvodalar tarafından idare edilen Demirci, 1840 yılından 1842 yılına kadar muhassılların, bu tarihten 1867'ye kadar kaza müdürlerinin ve daha sonra da kaymakamların yönetiminde kalmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında kazada 15 mahalle mevcuttu. Ayrıca kazanın Şehir, Ortapâre ve Karataş adında üç nahiyesi ve 127 köyü vardı. Ayrıca kazanın değişik yerlerinde Anamaslı, Gökmuslu ve Tahtacı aşiretlerine mensup kişiler yaşıyordu. Kaza merkezinin nüfusu 1845 yılında 6.355 iken 1908'de 7.412'ye çıkmış ve nüfusta % 16'lık bir artış gerçekleşmiştir. Kazada bulunan gayrimüslimlerin ise sayısı fazla değildi. En fazla oldukları 1319/1900 yılında bile sayıları 146'yı geçmemekteydi.

Kazanın ekonomisi tarım, ticaret ve hayvancılığa dayanıyordu. Kaza arazisinin büyük bir bölümü dağlık ve taşlık olmasına rağmen arazinin tarıma elverişli olan alanlarında hububat, kökboya ve bağ ziraatı yapıyordu. Suni boyaların keşfi ile XIX. yüzyılın son çeyreğinde kökboya ziraatı ortadan kalkmıştır. 1845

yılında yazılan temettuat defterleri, kaza merkezindeki tarım arazisinin % 40'ünün hububat, % 21'inin kökboya ve % 29'ununda bağ ziraatına tahsis edildiğini göstermektedir. Hububat arazileri kökboya ve bağ arazilerine göre daha büyük idi. Kökboya ve bağ arazileri daha parçalı idi ve büyük bir bölümü de 1 ile 2,5 dönüm arasında değişen büyüklüğe sahipti. Kazada pekçok kişinin küçük de olsa bir bağı vardı. Gelişmiş bağcılık ziraatına bağlı olarak kaza merkezinde pekçok şaraphane (pekmezocağı) bulunuyordu.

Kazada tarımsal faaliyetlerin yanında etinden, sütünden, yününden ve gücünden faydalanmak için hayvan besleniyordu. Genellikle evlerin alt katları bu hayvanların barınması için ahır olarak düzenlenmişti. Kaza merkezinde büyükbaş hayvancılıktan daha çok küçükbaş hayvancılık yapılmakta ve küçükbaş hayvanlardan da koyun yetiştiriliciliği keçiye tercih edilmekteydi. Büyükbaş hayvanlardan ise karasığır ineği, camus ineği, düve, öküz ve dana yetiştiriliyordu. Taşıma işlerinde at, katır, bargir ve merkep kullanılıyordu. Kazada taşımacılığı meslek olarak yapan katırcılar mevcuttu. Kazanın değişik yerlerinde ikâmet eden Anamaslı aşireti mensuplarından tarımsal faaliyette bulunanlar yanında devecilik yapanlar da vardı. Arıcılık ise kazada bir başka faaliyet alanıydı.

Kazada değişik mal üreten ve satan esnaf ile bu esnafalara ait çarşı ve pazarlar vardı. Esnaflardan bir kısmı kendi dükkânlarında bir kısmı da Gülrûh Sultan Evkâfı'na ait dükkanlarda faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Dışarıdan gelen müslim ve gayrimüslim tüccarlar da kazada ticaret yapıyor ve genellikle hanlarda ikâmet ediyorlardı. Demirci'de XIX. yüzyıl ortasında değişik iş kollarında çalışan esnaflar içinde dericilikle ve dericiliğe dayalı iş kollarında çalışan debbağ, dikici, çizmeci, pabuçcu, semerci ve mestçi esnafı sayı itibariyle büyük bir yekûn teşkil ediyordu. Kazadaki 1.773 vergi mükellefinden 317'si (%17) bu sektörde çalışıyordu. Kazanın içinden ve yakınından geçen dere kenarlarında pekçok debbağhane bulunuyordu.

Mal alıp satan ve üreten esnaftan başka değişik hizmetleri ifa eden berber, terzi, dülger, kalaycı, yapıcı gibi meslek sahipleri ile imam, hatip, müezzin, muallim, müderris, kaza müdürü, muhızır, tımarlı tekaüt, tımarlı süvari gibi askerî, idarî ve dinî alanlarda hizmet verenler vardı. Kazada vergi mükellefleri içerisinde tarımla doğrudan uğraşan erbâb-ı ziraat, rençber ve ırgatlar olmak üzere üç meslek grubu bulunuyordu.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nde idarî, askerî, malî ve adlî alanlarda yapılan yeniliklerin yansıması kazada kendini göstermiştir. Kazada; idare meclisinin, belediye teşkilatının, nizamiye

mahkemelerinin, iptidâiye ve rüştiyelerin, posta telgraf müdürlüğünün ve zaptiye teşkilatının kurulması bunlara örnek olarak verilebilir.

Çalışmamıza konu olan bu dönem içerisinde Demirci'nin iktisadî hayatında tarım önemli bir yer tutmaktadır, ancak arazisinin yapısı nedeniyle hububat ziraatından çok bağıcılıkla uğraşmakta hatta üretilen üzümün bir kısmı dışarıya satılmaktadır. Yine bol miktarda üretilen kökboya ve palamut da dışarıya satılmakta ve gelir sağlanmaktadır. Ayrıca yüzyılın son çeyreğinde başlayan halı dokumacılığı ve dericiliğin de kaza ekonomisinde önemli bir yeri vardır. Tanzimatla başlayan yenileşme hareketlerinin etkileri kısa bir zaman içinde kazada kendini göstermiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları, Şerhiye Sicilleri ve Salmeler

BOA. ML. VRD. TMT. D. No: 1791, 1796, 1800, 1809.

BOA. TD. 166.

BOA. Cevdet Dahiliye, No: 11348.

BOA. Cevdet (Dahiliye), No. 8463.

BOA. İrade (Meclis-i Vâlâ), 18685.

BOA. BEO. AGGKD. 107.

BOA. ML. CRD. 655.

BOA. ŞD. Aydın, 2853/28.

BOA. BEO. A. MKT. 122/3.

BOA. BEO. A. MKT. UM. 122/13.

BOA. BEO. A. MKT. UM. 121/127.

BOA. BEO. A. MKT. UM. 477/79.

BOA. BEO. A. MKT. UM. 18/55.

BOA. ŞD. Aydın, 1383/1.

BOA. ML. 197.

BOA. EV. No. 11961.

VGMA, MÜ, 14/22, s. 131.

Demirci Şerhiye Sicilleri (DŞS) No: 332; 336; 347; 366; 379.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (SDAO), Yıllar: 1270; 1281; 1300; 1309; 1311; 1312.

Salname-i Vilayet-i Aydın (SVA) Yıllar : 1296; 1297; 1298; 1299; 1300; 1302; 1303; 1304; 1305; 1306; 1307; 1313; 1314; 1315; 1316; 1317; 1318; 1319; 1320; 1321; 1322; 1323; 1324; 1325; 1326.

Araştırma Eserleri

BAYKARA, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara.

BAYKARA, Tuncer (1992), "Kökboya", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve XIX. Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir, ss. 172-180.

BİLGİ, Nejdet (1997), "1834-1835 Yıllarında Manisa Sancağında Nüfus", *Manisa Dergisi*, Sayı 13, ss. 19-30.

ÇADIRCI, Musa (1970), "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Bellekten*, XXXIV/135, ss. 409-420.

ÇADIRCI, Musa (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyâlet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, ss. 257-278.

ÇADIRCI, Musa (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1985, s. 210-230.

ÇADIRCI, Musa (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara.

CEVAD, Ali (1313), *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Dersaadet.

BOYACIOĞULLARI, A. Sedat-ALAKESE, Hasan (1972), *Her Yönü ve Her Şeyi İle Demirci*, İstanbul, 1972.

CRAMER, J. A. (1971), *Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Vol. I, Amsterdam, 1971.

EMECEN, M. Feridun (1989), *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*, Ankara.

EMECEN, M. Feridun (1996), "Beylikten Sancağa Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülâhazalar", *Bellekten*, LX, 227, Nisan 1996, ss. 81-93.

ERGENÇ, Özer (1980), "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri" *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, Hacettepe Üniversitesi (11-13 Temmuz 1977), Ed. Osman Okyar-Halil İncalcık, Ankara. ss. 103-109.

EVLİYA, Çelebi (1935), *Seyâhatname (Anadolu, Suriye, Hicaz) IX*. İstanbul.

FAROQHI, Suraiya (1994), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1994.

KARAL, E. Ziya (1943), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara.

KINAL, Füzüzan (1987), *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.

MALAY, Hasan (1983), "Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu", *Ege Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, II., İzmir, 1983. ss. 50-60.

NAZMÎ, Ali (1332), *Yeni Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*.

PAKALIN, M. Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul.

RAMSAY, W. M (1960), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), İstanbul.

SÂMÎ, Şemseddin (1306), *Kâmüsü'l-Âlâm*, III, İstanbul.

TANYERİ, Nilüfer (1985), *Lydia'dan Dört Yeni Grekçe Yazıt*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Güzel Sanatlar Bölümü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Lisans Tezi, İzmir.

TAŞLI, İsmail (1992), *Demirci'nin Coğrafyası*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

ULUÇAY, M. Çağatay (1944), *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul.

ULUÇAY, M. Çağatay (1946), *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar II*, İstanbul.

ULUÇAY, M. Çağatay (1955), *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul.

ULUÇAY, M. Çağatay (1993), "Saruhanoğulları", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul, ss. 239-244.

UMAR, Bilge (1993), *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İstanbul.

UZUNÇARŞILI, İsmail H. (1988), *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İsmail H. (1988), *Osmanlı Devleti Tarihi I*, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İsmail H. (1984), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara.

VEFİK, Abdurrahman (1330), *Tekâlif Kavâidi*, İkinci Kısım, Dersaadet.

Manisa il Yılığ, Manisa, 1932.

Manisa 95, Coğrafi, Ekonomik, Kültürel ve Tarihi Yönleri İle (1995), (Yay. Haz. Ersal yavi, N. Yazıcıoğlu Yavi), Manisa.

Türkiye Ticaret Salnâmesi (1926-1927), İstanbul, 1926.

1325 Senesi Asya ve Afrika-i Osmani Ziraat İstatistiği, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Yayını, İstanbul, 1327.

1321 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevsal-i İktisat, İzmir, 1323.

